

Tábor Béla

Utószó *A zsidóság két útja* második kiadásához

1.

A zsidóság két útja első kiadása 1939 augusztus elején jelent meg, négy héttel a második világháború kitörése előtt. Megírásához 1938 januárjában fogtam hozzá, ötven nappal az *Anschluss* előtt, és mintegy két hónappal a győri beszéd után, amelyben Darányi Kálmán miniszterelnök bejelentette az első zsidótörvényt.

Ebből a néhány kronológiai adatból már kirajzolódik a történelmi tér, amelyben a könyv született. Senki sem kételkedett benne, hogy a győri beszéd nem csupán a zsidóság jogait korlátozó törvényt harangozott be, hanem a magyar zsidóság ellen már hosszú ideje folyó hadjárat eskalációját is. Ennyit az egész zsidóság kihallott a győri beszédből; ennél többet még nem. A magyar zsidóság zöme nem a katasztrófa előszeleként fogadta a győri bejelentést, hanem csak létformája fokozott fenyegetettségére figyelmeztető vészjelként. De ezt is csak tompítottan érzékelte, mert a fenyegetettség tudat már két évtizede beépült az életformájába.

Ebből a tompultságból kívánta felrázni *A zsidóság két útja*. Megírásától azt reméltem, hogy hozzájárul a magyar zsidóság szellemi mozgósításához. Ehhez meg kellett ismertetni zsidósága belső – lényegileg ezotérikus – tartalmával, ráeszméltetni a nyugati kultúrában elfoglalt különleges és kényes történelmi helyére és az ebből adódó feladatokra. Szembe kellett szállni az önsajnálattal és önelégültséggel, és a magyar zsidóság széles köreinek azzal a hajlandóságával, hogy minden bajának okát önmagán kívül keresse. A magasra emelt mérce, amely megkövetelte tőle, hogy saját magatartását, cselekedeteit és értékopcióit ne mások hibáin mérje, hanem önmaga felismert történelmi felelősségén, arra volt hivatott, hogy önismeretre támaszkodó, öntudatos, önmagához szigorú zsidó nemzedéket neveljen ki. Olyan nemzedéket, amely fel tudja számolni önmagában – közösségi identitásának gyengítése nélkül – mindazt, ami szűkíti horizontját, és el tudja sajátítani – egyetemes érzékenységének csorbítása nélkül – a rá hagyományozott közösségi értékeket. Hogy erre mennyi idő áll rendelkezésre, senki nem tudta; hogy nem sok, azt minden józan ítéletű ember; hogy úgyszólván semmi, mert a katasztrófa a küszöbön áll, még senki sem sejtette.

Az emancipáció fél évszázada és az antiszemitizmus ezt követő két évtizede identitászavart okozott a magyar zsidóságban. Az emancipációt megelőző korok és a Kárpátokon túli területek zsidósága nem küszködött ilyen zavarral. Elfogulatlanul élte a maga hagyományos életét, nem tükör előtt. De a magyar zsidóság tekintélyes része – szigorúan hagyományhű rétegeit ebbe persze nem érthetjük bele, de a magyar társadalom életében és a zsidó közéletben legaktívabbakat annál inkább – lelkiileg túlságosan érdekelt volt abban, hogy történelmét időben az emancipációban kezdje, térben pedig a Kárpátoktól nyugatra lokalizálja. Valójában ez a történelmi vágyálom volt az, amit asszimilációnak nevezett. A modern nyugati kultúra értékein nevelődött, s nem volt számára egyszerű rámutatással magától értetődővé tehető jelenség, hogy a zsidóság nem csupán vallásfelekezet, hanem még valami más is. Vezető rétege ilyen felekezetté igyekezett ugyan redukálni a létét, szüntelenül hangoztatva, hogy a zsidóság vallás és semmi más, de a zsidók közvetlen élménye zsidóságukról irritáló ellentmondásban volt ezzel az állítással. Másrészt magyarságuk is ugyanilyen közvetlen élményük volt, legalábbis a Magyarországon élő zsidók túlnyomó többségének. Ez még egy további ellentmondással szőtte át az előbbit. Az identitászavart csak ennek az ellentmondás szövevénynek az átvilágításával lehetett volna kiküszöbölni. A magyar zsidóság szellemi elitje azonban sem az emancipáció fél évszázada, sem pedig az azt követő két évtized alatt nem tett komoly kísérletet arra, hogy elemezze és

megvilágítsa, hogy mit jelent és milyen egységet takar a zsidóság szembeszökő kettőssége: az, hogy vallás is, nép is.¹

Az identitást tudatosító munka elmulasztása nem járt érezhető következményekkel mindaddig, míg a zsidóság számára az emancipáció korának kedvező körülményei védettséget nyitottak. De hiteles identitástudat híján a magyar zsidóság a körülmények függvénye lett, és mikor ezek kedvezőtlenre fordultak, bénító tanácstalanság lett úrrá rajta. Nem volt lelki-szellemi autonómiát biztosító belső erőtartaléka, amelyet az egyre súlyosbodó külső körülmények ellensúlyozására latba vethetett volna. Magatartásának irányelvévé a minimalizmus vált: mindig annak a célkitűzésnek, megoldásnak, értelmezésnek, helyzetértékelésnek előnybe részesítése, amely a legkisebb akaratot és érzékenységet kívánta. Ezért nem ismerte fel a győri beszéd igazi jelentőségét sem. Hinni akarta, hogy csak megszokott életformáját fenyegeti veszély, és ezt kisebb pályamódosításokkal el tudja hárítani.

Azokra, akik e válságos időkben legalább meg akarták kísérelni a magyar zsidóság lelki és szellemi ellenálló erejének mozgósítását, mindenek előtt az a feladat várt, hogy kiküszöböljék ezt a minimalizmust, és igyekezzenek elérni, hogy a magyar zsidóság nem tekintse önmagát is külső körülménynek. Ahhoz, hogy rugalmasan reagálni az egyre fokozódó fenyegetettségre, lélekjelenlétre volt szüksége. Lélekjelenlétük pedig közösségüknek éppúgy, mint egyéneknek akkor van, ha ahhoz, hogy egy-egy szituációval megbirkózzanak, nem kénytelenek közvetlenül létük centrumát mozgósítani – mert az ilyen kísérlet csaknem szükségszerűen pánikba és görcsbe fullad –, hanem elég, ha testi-lelki-szellemi organizmusuk hajszalcsöveiből irányítják az energiákat a szituációra: a centrum energiája oly bőségesen, szabadon és szervesen áramlik bennük, hogy arányosan, a helyzethez mérten adagolni is tudják.

Az ilyen lélekjelenlét feltétele az, ami Hölderlint a görög polisz életformájában annyira vonzotta: „az az energia és következetesség, amely a centrummal való egyezést a legtávolabbi ponton is érvényre juttatja.” Hölderlin ezzel nemcsak a görög polisz, hanem *minden* közösségi identitás mértékét fogalmazta meg. A centrum, amire utal, arra kérdésre válaszol: mi az, amivel a közösség a legmagasabb szinten azonosította magát? Az az életforma mértéke az az energia és következetesség, amely a közösség önmagával való azonosulásának legmagasabb szintjét létének legperiférikusabb pontján is tükrözi. Amilyen mértékben egy közösség ennek a követelménynek eleget tesz, olyan mértékben lesz lélekjelenléte is ahhoz, hogy a történelem kihívásaira válaszolni tudjon. Ehhez egyrészt olyan elitre van szüksége, amely ismeri a közösség identitásának legmagasabb szintjét, másrészt olyan kommunikációra az elit és a közösség többi rétege között, amely lehetővé, sőt természetessé teszi, hogy valamilyen formában az egész közösség fogékony legyen az elit értékvilága iránt.

Mikor *A zsidóság két útja* a zsidókérdést a zsidók kérdésévé akarta tenni, a kérdés megoldásának kulcsát a zsidóság azonosulási szintjének ilyen emelésében és szellemi energiájának ilyen szabad kerin-gésében – a legmagasabb azonosulási szintnek a legtávolabbi perifériát is elérő tükrözésében – látta. Ez éppoly következetes alkalmazása a biblikus hagyománynak, mint realizálásnak módja: a szigorú ragaszkodás a biblikus értékrendhez: az anyag és az anyagi szüntelen spiritualizálásán alapuló áldozati rendhez.

¹ A korabeli vitákban a kérdést többnyire úgy fogalmazták: vallás-e a zsidóság, vagy faj? *A zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus* című tanulmánykötet (Gondolat Kiadó, 1984) utal arra, hogy az egykorú szóhasználat „a 'faj', a 'fajta' fogalomhoz nem tapadt a későbbi fajgyűlölő rasszizmus értelmezése. 1918 előtt a faj szót általában a 'nemzetiség', az 'etnikum' értelmében használták.” (16. old.) A valóságban 1918 után is ezt a szót használták – minden fajgyűlölő mellézköngye nélkül – azokban a vitákban, amelyeket a zsidóságon belül a zsidóság mibenlétéről folytattak; talán azért, mert a „zsidó nép” mint a Bibliára visszanyúló kifejezés a vallási hagyományokhoz számított, és mindkét részről elfogadott megjelölése volt a zsidóságnak, vagyis alkalmatlan az asszimiláció hívei és ellenfelei közötti ellentét kidomborítására. Mikor *A zsidóság két útja* elvetette a faj vérváltsággá váló értelmezését, nem csak antiszemitékkel vitatkozott.

Hogy utópisztikus volt-e ez az elgondolás, a biblikus modellnek, az áldozat spirituális értékrendjének alkalmazása a modern gazdaságcentrikus társadalomban, kétszeresen is célját tévesztő kérdés. Egyrészt a biblikus modell nem ismer időt, amely magához kötheti: sohasem időben rögzített formájával azonos, hanem mindig csak önmaga transzformációival. Aki ezzel ellentétesen fogja fel, egy elmúlt kor mítoszának tekinti a Bibliát, vagyis ahelyett, hogy azonosulna vele, kivándorol egy idegen vallásba. Mert erre valóban érvényes Campbellnek az a megállapítása, hogy a mítosz idegen vallás. Másodszer, a kérdést hitelesen csak az a hatszázezer fős magyar zsidóság tudná megválaszolni, amely az elgondolásban közvetített áldozati parancs közvetlen megszólítottja volt. De ez az utolsó nagy magyarországi *gálut* már megkérdőjelezhetetlen.

Gálutnak hívják héber nevén azt, amit általában görög nevén mint diaszpórát ismernek. De a szét-szórását jelentő diaszpórától eltérően a *gálut* általánosan elfogadott fordítása: száműzetés. A kifejezés a Bibliából származik, már Jesajás és Jeremiás így beszélnek a babilóniai fogságba hurcolt zsidók közösségéről. Később mint a zsidó diaszpóra elnevezése honosodott meg. Ma már persze nem valószínű száműzetést jelent, hanem a zsidó történelem késő-biblikus és posztbiblikus korára való emlékezés és a vele való azonosulás szimbóluma lett. Vallástörténeti szimbólumnak nevezhetnénk, ha a „vallás” szóval kimeríthető volna a zsidóság lényege. Így ugyanaz a kettes-egység jellemzi, ami magát a zsidóságot: egységes vallástörténeti és néptörténeti szimbólum, egyik sem a másik nélkül. Ebben a kettes-egységben a vallástörténeti mozzanat dominál. Ezen az sem változtat, hogy a cionizmus színre lépése óta néptörténeti jelentése ismét erősebb hangsúlyt kapott. Csak azóta jelzik ezzel a szimbólummal a *zsidó államon (Izraelen) kívül* élő zsidóságot, megkülönböztetve az ott élőkétől. A szó szellemi jelentése azonban ezt a politikai jelentést nem fogadja be. Ez a szellemi jelentés a zsidó államban élő zsidóságot éppúgy magában foglalja, mint a határain kívül élőkét, és ez – így él a zsidóság vallási tudatában – mindaddig így lesz, míg a Messiás eljövetelével Izrael ismét Szent Földre nem válik. Addig azonban a „*gálut*” a zsidó *sorsközösséget* jelenti, amelyben az üldöztetésnek és fenyegetettségnek két évezred óta valóban nagy szerep jutott, bár az üldöztetések korszakai fénykorszakokkal váltakoztak.

A 2. világháború előtt a *gálut* legnagyobb közössége a kelet-európai volt. Az emancipáció korának és az azt követő két évtizednek szembeszökő jelensége a magyar zsidóságnak (vagy irányadó rétegének) az a törekvése, hogy elhatárolja magát ettől a kelet-európai zsidóságtól, amely a világ zsidóságának mintegy felét tette ki. Ez a törekvése egyrészt természetes következménye volt annak, hogy a magyar zsidóság már a modern nyugati kultúra hatókörében élt, de ennek legkeletibb – és a hagyományhoz legközelebb eső – határterületén; másrészt tünete annak az identitászavarnak, amelyről említést tettünk. Közelebről pedig ugyanaz a mulasztás jelentkezett benne, amely az identitászavarért is felelős volt: annak az elemző munkának az elmaradása, amely megvilágíthatta volna, milyen valószínű egységet takar a zsidóság létének valószínű kettőssége. Ennek a feladatnak az elvégzése fölöslegessé tette volna a kelet-európai zsidóságtól való elhatárolódást is. Nyilvánvalóvá tette volna a zsidóság *történelmi határlétét*, amelyet nem meríthet ki semmiféle történeti létforma, sem az, amely felismerhetetlenné akarja tenni a zsidóság különbözőségét környezetétől, sem az, sem pedig az, amely – egy történelmi fázist rögzítő – néprajzi sajátosságok túlhangsúlyozásával biztosítani akarja ezt a felismerhetőséget.

Az elhatárolódásnak ugyanis azért érezte szükségét a magyar zsidóságnak az az illuzionista-konformista rétege, amely egyre növekvő befolyásra tett szert életében, mert a kelet-európai zsidóság a maga életformájában kirívó és kihívó ellentétét testesítette meg annak, amire ő törekedett: hogy felismerhetetlenné tegye környezetétől való különbözőségét. A felvilágosodás neofita racionalizmusától örökölt egység és jelvátság csak ezt az uniformizáló asszimilációt tudta elképzelni egyetlen járható útnak a különböző etnikai közösségek közti viszony harmonizálása felé. A magyar zsidóság a

mimikri Molochjának saját identitását is áldozatul dobta: hogy környezete ne ismerhesse fel más-ságát, olyan életformát kellett választania, amelyben ő maga sem ismerhette fel önmagát. A kollektív tudathasadás ebben rejltő veszélyét próbálták kivédeni a kelet-európai zsidóságtól való elhatárolódás-ban. Kivetítette rá saját máságától való idegenkedését, s elhitette magával, hogy tőle idegenkedik, nem pedig attól, ami saját magát megkülönbözteti környezetétől. A projíciálásnak ezt a mechanizmu-sát a modern pszichológia nagyon jól ismeri.

Valójában persze a zsidó sorsközösségből akart kiszakadni. A történelem kegyetlen logikája érvénye-sült abban, hogy végül is brutális erőszak kényszerítette rá, hogy felismerhetővé tegye környezetétől való különbözőségét, amelyet el akart tüntetni, és beletaszította a legintimebb sorsközösségbe – a pusztulás sorsközösségébe – azokkal, akiktől el akart határolódni.

A „gálut” nemcsak száműzetést jelent. A héber szónak van egy második jelentése is: „a rejtett felfedése”. Görög szóval: apokalipszis.

Apokalüptó annyi, mint felfedni, feltárni, leleplezni bármit is, ami rejtett, függetlenül attól, hogy félelmetes-e, vagy sem. Ugyanúgy, mint a héber „gálut” gyöke *gálá*. De a hellenizmus korában keletkezett zsidó apokaliptikus irodalom valóban félelmetese víziókban fedi fel az idők végének titkait, oly szuggesztív erővel, hogy az azóta eltelt hosszú századok tudatában a rejtettet felfedő aktus jelölésére szolgáló kifejezés, az „apokaliptikus” jelentése átlényegült, s a szó immár nem bármilyen rejtettnek a felfedését fejezi ki, sőt, egyáltalán nem is felfedést, hanem magát a leírhatatlanul félelmeteset. Ezt az értelmezést nyerte a szó a hellenizmus romjain felépült kultúrákban, és a magyar irodalmi nyelvben is így honosodott meg.

De az „apokaliptikusnak” nemcsak ez az átvitt értelme van. A héber *gálá* egyrészt száműzetést, más-részt a rejtett felfedését kifejező két jelentés-csoportjához tartozó szavak összesen vagy kétszáz-ötvenszer fordulnak elő a Bibliában. Ezeknek majdnem a fele a rejtett felfedését jelenti, és korántsem a vég feltárására korlátozva. A hellenizmus viszonylag korai szakaszára visszanyúló görög Biblia fordít-ás a Szeptuaginta ezeknek tolmácsolására az apokalüptó-apokalüpszisz szócsoporthoz választotta. Csak a hellenizmus későbbi szakaszában előtérbe került eszkatológiai témakör irodalma, az apokalip-tikus irodalom nyomán honosodott meg a szó átvitt értelme.

Hogy ugyanaz a héber szó fejezi ki a száműzetést is és a rejtett felfedését is, mindenesetre arra vall, hogy a zsidó szellemi hagyomány valamelyik mélyrétegében összefüggést érez e két jelentés között. Ez az összefüggés elég könnyen fel is fedezhető: a kettő ugyanúgy függ össze, mint az otthon és a rejtettség. A gálut mind a kettőnek a tagadása. Egyik értelme az otthontalanság, a másik a rejtetlenség. Vagy pontosabban: egyik az otthontalanítás, a másik a rejtetlenség. A száműzetés – exilium, de-portáció – otthonától fosztja meg a száműzöttet, az apokalipszis rejtettségétől fosztja meg a titkot. Az apokaliptikus irodalomban például azt, ami a jövő mélyében rejtve vár ránk. A *gálá* két jelentésének közös értelme: idegen közegbe kényszeríteni.

A magyar nyelv értelmező szótára így határozza meg az „apokaliptikus” jelentését: „a végítélet borzalmihoz hasonló, iszonytató.”

2.

Igen, ez a történet folytatása 1939 augusztusa, a könyv megjelenése után. „Apokaliptikus: a végítélet borzalmihoz hasonló, iszonytató.” Nincs neve. Körülírni szokták, noha csak egyetlen szóval. Van aki holokausztnak mondja, az égőáldozat görög nevéen, van aki soahnak, a pusztulást, katasztrófát, vég-veszélyt kifejező bibliai héber szóval, van aki Auschwitznak, pars pro toto, a számos megsemmisítő tábor egyikének nevével. A valóságban hatmillió zsidó legyilkolása, túlnyomórészt kelet- és közép-

európaiakét, köztük hatszázezer magyar zsidóé. Férfiaké és nőké, öregeké és fiataloké, jövőjük küszöbére ért gyerekeké és az élet küszöbén éppen túljutott kisdedeké, családoké és idegeneké, szerelmeké és szerelemteleneké, boldogoké és boldogtalanoké, egészségeseké és betegeké, gondtalanoké és gondterhelteké, barátoké, ellenségeké és közönyösöké, azoké, akik a szellem mámorító felelősségét hordozzák szívükben, és azoké, akik megelégszenek azzal, hogy minden órának leszakítják virágát. Hogyan is tartozna mindez a történelemhez? A halál, a helyettesíthetetlen halál, mindenkinek a saját halála történelmen inneni. A történelem anyagává teszi a halált, építkezik a halálból. Persze nemcsak a halálból: a hatványozott életből, a pillanatból is. A történelem híd a hatványozott élet és halál között. Szüntelen vándorlás, ingajarat az örök élet és az örök halál között. De a személyes élet, az egyedi sors innen van a történelmen, noha minden egyes egyén külön-külön a történelem hasznélvezője és áldozata lehet.

A három esemény közül, amely közvetlen előidézője volt a zsidó történelem korszakváltásának, mégis ez az első. A második: az új zsidó állam megalakulása. A harmadik: a szimbólum entropizálódása.

Vegyünk hát búcsút a hatmillió helyettesíthetetlen egyestől, és adjuk át őket, közös végső nyugvóhelyüknek, a történelemnek, amely csak átlókat ismer. Ilyen módon történelmi tényre redukálva úgy lett a hatmillió zsidó pusztulása úgy lett a zsidó történelem korszakváltásának első előidézőjévé, hogy egyrészt gyökeresen megváltoztatta a megmarad zsidóság földrajzi megoszlását, ami maga után vonta a világ különböző részein élő zsidóság szellemi súlypontjának eltolódását is, másrészt traumatikus lelki és szellemi hatása eltüntethetetlen nyomot hagyott a világhoz és saját zsidóságához való viszonyában.

Mindkét mozzanat szorosan egybefonódik a második és harmadik korszakváltó eseménnyel: az új zsidó állam megalakulásával és a szimbólum entropizálásával.

Kelet- és Közép-Európában a pusztulást csak a zsidóságnak csak egy kis töredéke élte túl. De azok közül is, akik a háború után visszatértek régi hazájukba, sokak számára elviselhetetlennek tűnt az a gondolat, hogy abban a környezetben kell élniük, ahol minden csak meggyilkolt szeretteikre és múltjukra emlékeztette őket, s hogy az utcán nyüzsgő járókelők közt talán a gyilkosok cinkosai is szembejöhettek velük. Ezek a kivándorlás mellett döntöttek. A háborút követő első időkben a világ nyitva állt előttük, de a kivándorlás – Nyugat-Európa mellett – különösen két vonzási központ felé irányult: az egyik Amerika volt, a másik az új zsidó állam.

Az igazán korszakváltó a zsidó történelem szempontjából mindebben az, hogy megszűnt a kelet-európai zsidó centrum (a Szovjetunió megmaradt zsidó tömegei – amennyiben zsidónak is megmaradtak – ilyen szempontból nem jöttek figyelembe, mert el voltak vágva a világ zsidóságától). Pedig éppen ez a centrum biztosította ebben a térségben – sőt távolabbi kisugárzásával másutt is – a hagyomány folytonosságát. Európában és Amerikában ez volt *a szimbólum őrzője*, ez táplálta köréje kristályosodott létformájának hőjével az ősi, vagy legalábbis néhány évszázada ősiként átélt szimbólumokat.

A kelet-európai zsidó centrum most ketté hasadt. Geometrikus hasonlattal élve: a körből, amelynek középpontja volt, ellipszis lett, az egyetlen középpontból két gyújtópont. Az egyik gyújtópont szerepét az Egyesült Államok zsidósága tölti be, a másikat Izrael. Számbelileg most ebben a két országban él a zsidóság zöme, s ha a Szovjetunióban élő mintegy két és félmillió zsidót a statisztikai összehasonlításon kívül hagyjuk – ami megfelel a realitásnak, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy nagy ütemben folyik kivándorlásuk, első sorban éppen Izraelbe és részben az Egyesült Államokba –, az arányok még inkább eltolódnak ennek a két fókuszra a javára.

De van még egy fontosabb momentum is, s ez a korszakváltás *jellegét* érinti: az a körülmény, hogy a zsidóság centruma honnan hova került át, mikor egyetlen középpontból két gyújtóponttá hasadt. A gazdaságilag, társadalmilag és kulturálisan egyaránt alacsonyszintű, politikailag az emberi jogokat alacsonyra értékelő és az emberi méltóságot a legkülönbözőbb módokon fenyegető régi környezetet olyan új környezet váltotta fel, amely mindazt megadta az odatelepedett zsidó közösségnek, amit a korábbi centrum környezete megtagadott tőle, vagy nem volt képes nyújtani. Ez eltérő formákban, de egyaránt érvényes Izraelre is és az Egyesült Államokra is. A gálut történetében első ízben olyan korszak köszöntött be ezzel, amelyben a zsidóság környezetével egyenlő feltételek mellett alakíthatja sorsát és vehet részt az egyetemes történelem munkamegosztásában. De talán még messzebbre mutat ebben a sorsfordulóban az a mozzanat, hogy míg a régi, kelet-európai centrum környezete és ezzel a zsidóság mindennapos élete is az európai középkorhoz kapcsolódott, illetve ahhoz a köztes állapothoz, amely a középkort elválasztja az újkortól, addig az a két gyújtópont, amely ezt a centrumot felváltotta, a modern társadalom élvonalában talált otthonra. Ez hosszabb távon gyökeresen megváltoztathatja szakralitás és szekularitás viszonyának alakulását a zsidóságon belül.

A *soah* traumatikus lelki és szellemi hatása a túlélő egyénekre szintén tartalmazott olyan elemeket, amelyek beletorkolltak a történelembe. Nagy általánosságban ez a hatás erősítette a már meglévő tendenciákat: a szűklelkűeket még szűkebbé tette, a tágas lelkűeket még tágasabbakká. Az utóbbival itt nem kell bővebben foglalkoznunk, akit érinthet, ebből az utalásból rájuk találhat, és mindarra, amit képviselnek: a mélység hívja a mélységet, a tágasság a tágasságot. Egyébként az előttük levő könyv több metszetben is szemlélteti azt, amiről itt szó van. Az előbbi első sorban elidegenedések széles skáláján jelentkezett. Voltak akik környezetüktől idegenedtek el, és ez ismét széles skálán nyilvánult meg, a gyermeteg duzzogástól a ressentiment romboló hatásáig. A gyermeteg duzzogásra szemléltető példa lehet azoknak a csoportja, akik a német nyelvtől idegenedtek el, nem voltak hajlandók németül beszélni, sem német szót meghallgatni. Ugyan ki vehetné rossz néven tőlük? Ez az elidegenedés hiteles volt: hibátlanul levezethető a terüktől megfosztott indulatoknak abból a logikájából, amelyet a vak kín fekete mítosza indukált, épp úgy, ahogy a szellem logikáját az öröm terében és prizmatikus közegében megtörő szenvedés színes ősmítosza. De az elidegenedésnek súlyosabb tüneteit is produkálták a szűklelkűek. Voltak, akik elidegenedtek nemzsidó környezetüktől – a magyar zsidók esetében nemzsidó magyarságuktól –, voltak, akik elidegenedtek zsidóságuktól, és voltak, akik elidegenedtek Istentől. Mindez nem korlátozódott azokra, akik maguk is megjárták a koncentrációs táborok poklát. Alibiül szolgálhatott önmaguk előtt olyanoknak is (noha a történelmi események jellege folytán ilyenek csak kevesen lehettek), akik csak megragadták a kínálkozó alkalmat, hogy olyan pályákon érvényesüljenek, amelyek azelőtt el voltak zárva tőlük. Így kerültek zsidók viszonylag nagy számban („számarányukhoz mérten”, hogy ezt az abszurd és önkényesen kreált kategóriát használjuk) olyan hatalmi pozíciókba, amelyek gyűlöletessé tették őket. Nemcsak brutális karrieristák, hanem széplelkek is akadtak köztük, akik *meggyőzték magukat arról, hogy meggyőződésük szerint* nemes ügyet szolgálnak, és ők képviselik az igazságot: mert a lelkiismeret és a meggyőződés egyaránt könnyen megvesztegethetők, az alvó lelkiismeretet könnyű összetéveszteni a jó lelkiismerettel, és az igazság képviseletének büszke öntudatára könnyű önámítással szert tenni.

Mutatis mutandis hasonló mechanizmus működött azokban is, akik zsidóságuktól idegenedtek el. Csak itt, a megfélemlítettség töltötte be azt a szerepet, amit ott a mohó karrier-vágy. És mint amott, itt is előfeltétele volt az aposztázisnak a lélek szűkössége. A talaj már régen elő volt készítve a hitehagyás oly kényelmesnek tűnő megoldása számára. Elvégre a gálut történetét sűrűn tagolja az üldözöttesek története; ami most történt, lehet a legsúlyosabb, de nem a legelső. Ezzel az érveléssel határoztak úgy, hogy „hamis papírokra” fogják alapozni életüket. Nemcsak hogy kitértek, de gyermekeik előtt is titkolták zsidóságukat. Így alakult ki – és a zsidó történelem korszakváltása szempontjából ez jelentős fejlemény lehet – a „zsidó származásúak” rétege, amely meg is különbözteti magát (teljes

joggal) a zsidóktól, meg nem is. Ez a senki földje zsidó és nemzsidó között nemcsak a kitértek második nemzedéke számára jelent sokszor súlyos belső problémát, hanem a zsidóság szellemi közössége számára is komoly szellemi feladatot.

A kulcsot mindahhoz, amit itt elmondtunk, végső fokon a szimbólum válságának problémája adja a kezünkbe. A szimbólum entropizálódásáról beszéltem, mint a harmadik korszakváltó eseményéről a zsidóság legújabb történetében. Az entropizálódás mint fenyegető „hőhalál” még nem *bekövetkezett*, lezáró fázisa a szimbólum történetének, hanem csak tendencia. Olyan folyamat, amely egyidős a szekularizálódással, bár nem azonos vele: a szekularizálódás önmagában az áthagyományozódott jelentést sugárzó szimbólumoknak csak egyik csoportját érinti, igaz, hogy azt a csoportját, amely végső fokon valamennyinek értelmet ad.

A szimbólumot csak szimbólummal lehet leírni. Amilyen mértékben deszimbolizált jelekkel kíséreljük meg, olyan mértékben mulasztjuk el a leírását. A szimbólum is jel, de olyan jel, amely rejt is: olyan rejtett jelentésrétegek láncolata, amelyeknek mindegyike túlkertget önmagán egy még rejtettebb – és egyetemesebb – rétegek felé. A szimbólum rejtő jelek végtelen láncolatát rejtő jel. Mivel jel: jelez; de mivel szimbólum, azt is jelzi, hogy rejt: hogy a rejtő jeleknek ezt a végtelen láncolatát rejt. A szimbólum tehát nem kevesebbet jelez, mint a konvencionális jel, hanem többet: azt is jelzi, hogy rejtett rétegei vannak, és hogy ezek a rétegek is rejtő jelek. Rejtése jelez és jelzése rejt – és mind a kettő *fel-szólít*.

Szomjúságra szólít fel – de ez a szó itt szintén szimbólum. „A szomjúság a víz létezésének bizonyítéka” – mondja Franz Baader. Mint istenbizonyítékot mondja, de ennek most csak az az egy vonatkozása érdekel bennünket, hogy szimbólumot szimbólummal bizonyít: a víz létezésének rejtő jelét a szomjúság létezésének rejtő jelével. „Szomjúságból italt keverünk magunknak” – fűzte tovább Franz Baader gondolatmenetét Szabó Lajos. Szomjúságból ugyanazért keverhetünk italt, amiért a szomjúsága víz létezésének bizonyítéka. A szomjúság maga a víz, amint létezése önmaga hiányának formáját ölti. Hogy a szimbólum dimenzióján belül maradvá fejezzük ki magunkat: a szomjúságban az ősóceán hívja vissza – *issza* vissza – magába folyókká szakadozott létét; s mivel önmaga hiányaként jelen van a folyókban, ezt a hívást adja tovább folyó a folyónak, szomjúság a szomjúságnak.

A szomjúságban, amelyre a szimbólum felszólít, a létezésre szomjazunk, de a létezésnek arra a rejtett dimenziójára, amely a szimbólumban túlkertget önmagán egy még rejtettebb dimenziója felé. Ez a lét nem létminimum, hanem létmaximum: *növekvő* lét. A minimum és maximum nem állapotot fejeznek ki, hanem mozgást. A létminimum a zsugorodó lét, a létmaximum a növekvő lét. A lét növekedése egyben a *közösség növekedése* is. Pármenidész létezés és gondolkodás azonosságáról beszél. De ha ehelyett létezés és *közösség* azonosságáról beszélünk, *tágasabban* fejezzük ki magunkat, mert a „közösség” értelme magában foglalja a „gondolkodást” is. Ez a gondolkodás továbbkerget önmagán egy még rejtettebb jelentés felé. Mint ahogy a szimbólum végtelen és a gondolkodás végtelen, úgy a közösség is végtelen: végtelenül potenciálható és depotenciálható. A közösség a szomjúság alanya és tárgya – minden egyes emberben is a közösség: ezt nevezem személyiségnek. A közösségmaximum a legnagyobb szomjúságra szomjas, a közösségminimum a legkisebbre. Az előbbiben a nagyobb szomjúság felissza magába a kisebb szomjúságot, az utóbbiban szétszóródik a kisebbekbe: a kisebb szomjúság feledteti a nagyobbat. Az egyik minél nagyobb szomjúságból kever italt magának, a másik minél kisebb szomjúságból.

A szimbólum válsága, amely tendenciájában a szimbólum entropizálódása, hőhalála, kihűlése, a nagyobb szomjúságból a kisebb szomjúságba vezető utat jelzi. Ez az út a szellem testetlenedésének útja. A szimbólum a szellem teste; ez adja döntő jelentőségét, és ez a szimbólum sok évezredek szerepének titka. A test misztériuma az élet misztériuma; az élő test misztériuma a szerelemé is; a szerelem

misztériuma pedig a legnagyobb szomjúságra szomjazás *hasonlata*. Mikor a szimbólum szomjúságra szólít fel, a szimbólum-közösséghez tartozók lelkük mélyén ezt úgy érzékelik, mint ha egy ifjú test szerelemre szólítaná fel őket. A szimbólum erősszal telíti a szellem üzenetét, jelentőséggel a jelentést: mert minden jelentést, amit a szimbólum közvetít, a szellem élő testének melege hevít át.

A szimbólum entropizálódása tehát egy meghatározott szellemi forma értékvesztése egy meghatározott közösség körében. Mint a zsidó történelem korszakváltásának egyik előidézőjeként beszéltünk róla, bár valójában olyan folyamat, amely nem korlátozódik a zsidóságra, hanem az egész nyugati kultúrát érinti. Mégis indokolt a zsidóság legújabb kori történetének alakító tényezőjeként külön is kiemelni, nemcsak azért, mert a zsidóságot viszonylag kicsiny lélekszáma és intenzív szellemi érdekeltisége miatt nagyobb mértékben érintheti, hanem elsősorban azért, mert a zsidóság vallás és nép bonthatatlan egysége, és ez a létezési forma sokkal vitálisabb feladatot hárít identitásának megőrzése tekintetében a szimbólumra, mint más közösségek esetében. Az az identitászavar, amely Kelet-Európa zsidósága körében ma észlelhető, jórészt annak tudható be, hogy egyfelől az elmúlt évtizedek politikai nyomása következtében, másfelől azonban a folyamatosságnak a háborút közvetlenül megelőző és a háborús évek alatt bekövetkezett megszakadása miatt megszűnt a magától értetődősége annak, hogy a kelet-európai országokban a zsidóság szimbólum-közösségként nyilvánuljon meg.

Jelenleg csak az ortodoxia mentes ettől a problémától, Izrael pedig abban a kivételes helyzetben van, hogy egyelőre semlegesíteni tudja a szimbólum értékvesztésének hatását. De a szimbólum válságának hordereje oly nagy, hogy a zsidóság valamennyi áramlatának szellemi erőfeszítése kell ahhoz, hogy ne mélyüljön identitástudatának általános krízisévé.